

Вольга Георгіеўна Качан, дацэнт,
кандыдат філалагічных навук,
дацэнт кафедры беларускага і
рускага мовазнаўства факультэта
пачатковай адукацыі БДПУ

АБ ЛЕКСІЧНАЙ І ГРАМАТЫЧНАЙ СПАЛУЧАЛЬНАСЦІ ДЗЕЯСЛОВАЎ РУХУ: ЛІНГВІСТЫЧНЫ І МЕТАДЫЧНЫ АСПЕКТЫ

Камунікатыўна-моўны падыход да навучання мове патрабуе таго, каб школьнікі як мага раней знаёміліся з законамі пабудовы звязных выказванняў. Таму і навучанне мове праводзіцца такім чынам, каб, з аднаго боку, вучні асэнсоўвалі моўныя з’явы як адзінкі своеасаблівай знакавай сістэмы, а з другога – як адзінкі непасрэднай маўленчай дзейнасці. Выпрацоўка ўмення карыстацца моўнымі адзінкамі не абмяжоўваецца толькі тымі гадзінамі, якія адведзены праграмай на тэарэтычныя і практычныя пытанні па развіцці звязнага маўлення. Розныя практыкаванні на ўдасканаленне навыкаў звязнага маўлення выконваюцца на працягу ўсяго працэсу паўтарэння матэрыялу, пройдзенага ў пачатковых класах. Улічваючы той факт, што найбольш складаным з’яўляецца паўтарэнне марфалогіі, а сам прынцып паўтарэння зніжае цікавасць да вывучэння мовы і не дапамагае развіваць маўленчую дзейнасць, ажывіць думку навучэнцаў, скіраваць іх на пошук, разважанне, аргументацыю дапамагаюць заданні на лексічную і граматычную спалучальнасць слоў увогуле і дзеясловаў руху ў прыватнасці. Такія заданні патрабуюць асэнсавання значэння дзеяслова, пошукаў “адзінага неабходнага слова” ў адпаведным кантэксце. А паколькі вучэбны матэрыял па марфалогіі вялікі, усё паўтарыць цяжка, трэба выдзеліць самае галоўнае, без чаго немагчыма грунтоўна вывучаць раздзел “Сінтаксіс і пунктуацыя”

Сувязі, якія ўзнікаюць паміж словамі, вельмі складаныя, таму што кожнае слова, што ўваходзіць у склад пэўнага словазлучэння, мае сваё лексічнае значэнне і свае граматычныя асаблівасці. Спалучальнасць слоў абумоўлена і пазамоўнымі адносінамі (паміж з’явамі рэчаіснасці), і ўласна-моўнымі фактамі: здольнасцю слова злучацца з іншымі словамі ў залежнасці ад яго лексічнага значэння, семантычным суаднясеннем слова з сінонімамі, яго экспрэсіўнай і стылістычнай афарбоўкай.

Лексічная спалучальнасць – гэта магчымасць слова як лексемы спалучаецца з іншымі словамі (як лексемамі). Выявіць лексічную спалучальнасць слова – гэта значыць вызначыць кола слоў, з якімі яно можа спалучацца ў звязным маўленні. Лексічная спалучальнасць цесна звязана з граматычнай спалучальнасцю, паколькі слова – гэта двухбаковая адзінка, яна мае, акрамя лексічнага значэння, граматычную структуру.

Граматычная спалучальнасць – гэта здольнасць слова як прадстаўніка пэўнага граматычнага класа (часціны мовы) уступаць у спалучэнне з іншымі словамі як прадстаўнікамі іншых граматычных класаў. Калі лексічная спалучальнасць вызначаецца індыўдуальным значэннем слова, то граматычная – яго лексіка-граматычнай характарыстыкай.

Дзеясловы руху можна падзяліць на наступныя семантычныя групы: 1) дзеясловы, якія абазначаюць неметанакіраванае перамяшчэнне: *бегаць, бегчы, блудзіць, блукаць, брысці, паходжваць, паходзіць, хадзіць*; 2) дзеясловы, якія абазначаюць метанакіраванае перамяшчэнне: *даехаць, дайсці, дасягнуць, ехаць, зайсці, ісці, крочыць, наблізіцца, падбегчы, падысці, папрыходзіць, папрыязджаць, прыйсці, рухацца*; 3) дзеясловы, якія абазначаюць працяглае перамяшчэнне ў часе: *абхадзіць, адбарабانیць, выхадзіць, пакрыць*; 4) дзеясловы, якія абазначаюць змену становішча ў прасторы: *падкрасіся, падскочыць, перабегчы, перабрацца, пераехаць – пераязджаць, перайсці – пераходзіць, пералезці, перамясціцца, прабрацца, прайсці*; 5) дзеясловы аддалення: *адбегчы, адбрысці, ад'ехаць, адскочыць, адысці, адысціся, паадыходзіць, паразыходзіцца, параз'яджацца, паад'язджаць, раз'ехацца, разысціся – разыходзіцца*; 6) дзеясловы, якія абазначаюць пачатак руху: *пабегчы, пайсці, пакрочыць, пацягнуцца*; 7) дзеясловы, якія абазначаюць канец руху: *абабегчы, абагнаць, абагнуць, аб'ездзіць, аб'ехаць, абмінуць, абысці, вярнуцца, мінуць*.

Як паказвае фактычны матэрыял, змешчаны ў падручніках па літаратурным чытанні, дзеясловы руху ўступаюць у спалучэнне з агульнымі, канкрэтнымі, неадушаўлённымі назоўнікамі, якія абазначаюць: адрэзак часу: *ісці ноч, блукаць дзень, крочыць гадзіну*; шлях, кірунак дзеяння: *ісць дарогай, крочыць чыгункай, абхадзіць сцежкі, пакрыць дыстанцыю*; прастору, дзе адбываецца рух: *абабегчы дом, аб'ехаць возера, абысці вёску, мінуць сяло, выйсці агародамі*; сукупнасць, колькасць асоб: *абысці натоўп, аб'ехаць групу людзей*; з прыслоўямі розных лексіка-граматычных разрадаў: азначальнымі якасцамі: *ісці павольна, бегчы хутка, рухацца бадзёра, падысці ацярожна, аб'ехаць непрыкметна, адбегчы нечакана, ідуць паважна*; азначальнымі спосабамі дзеяння: *ісці ўтрох, адваліць паасобку, адбарабانیць пехатою, крочыць пяхом, пайсці гуртам, адышоў моўчкі, параз'язджацца паасобку*; аклічнаснымі месца: *ад'ехаць назад, брысці некуды, прыйсці кудысьці, бегчы назад, перамясціцца ўлева, пайсці ўслед, падбегчы насустрач*; акалічнаснымі часу: *разысціся вечарам, паразыходзіцца зацемна, пайсці ноччу, падысці днём, прыехаць вясной, параз'язджацца позна, ад'ехаць зімой*; з дзеясловамі закончанага і незакончанага трывання, якія абазначаюць дзеянні, накіраваныя на аб'ект, у выніку чаго ў аб'екце наступаюць пэўныя змены: *ісці жаць, пайсці сеяць, прыйсці араць*; дзеянне, не звязанае з аб'ектам: *ісці малярнічаць, пайсці цясларыць*; з парадкавымі лічэбнікамі: *пайсці першым, зайсці другім, крочыць трэцім*.

Паводле граматычнай спалучальнасці дзеясловы руху ўступаюць у спалучэнне з назоўнікамі ў форме вінавальнага склону, адзіночнага ліку, мужчынскага або жаночага роду: *крочыць гадзіну, брысці дзень, блукаць*

гадзіну, ехаць *ноч*, пералезці *плот*, мінуць *лес*, адбарабаниць *кіламетр*, пакрыць *дыстанцыю*; з назлўнікамі ў форме вінавальнага слону, множнага ліку: ідзем *суткі*, абысці *сенажаці*, аб'ехаць *вёскі*, абабегчы *кватэры*, мінуць *выганы*. Беспрыназоўнікавы вінавальны склон ужываецца пры дзеясловах руху з прыстаўкамі пра-, пера-: прайсці *поле*, праехаць *раку*, перабегчы *алею*. Назоўнікі могуць быць ужыты ў спалучэнні з азначальнымі займеннікамі, колькаснымі лічэбнікамі, якаснымі прыметнікамі: абысці *увесь горад*, прайсці *палавіну дарогі*, прыходзіць *кожны дзень*, ехаць *цэлую ноч*, прабегчы *тры кіламетры*, мінуць *дрымуць лес*; з назоўнікамі ў форме роднага склону, адзіночнага ліку, мужчынскага або жаночага роду. Назоўнікі ўжываюцца ў спалучэнні з азначальным займеннікам *кожным*, колькаснымі лічэбнікамі: прыязжаць *кожнага ранку*, ездзіць *кожнай нядзелі*, бегчы *некалькі хвілін*, блукаць *шмат часу*; з назоўнікамі ў форме творнага склону, жаночага, мужчынскага або ніякага роду, адзіночнага ліку: ісці *полям*, пайсці *дваром*, прыйсці *дарогай*, брысці *лесам*, пакрочыць *чыгункай*, прасці *вёскай*. Назоўнікі могуць быць ужыты ў спалучэнні з прыметнікамі: блукаць *адзінокай дарогай*, ісці *лясной сцежкай*, пайсці *шырокай вуліцай*, спускацца *крутой сцежкай*; з назоўнікамі ў форме творнага склону, множнага ліку: ішлі *аранжарэямі*, выйшлі *агародамі*, бегчы *палямі*, крочыць *сцежкамі*; з прыслоўямі; з дзеясловамі пераходнымі, зваротнымі, закончанага і незакончанага трывання, незалежнага стану: ісці *касіць*, пайсці *будаваць*, пайсці *скасіць*, паехаць *настаўнічаць*, пайсці *гандляваць*, паехаць *сталярнічаць*; з парадкавымі лічэбнікамі ў форме творнага склону, мужчынскага або жаночага роду, адзіночнага ліку: крочыць *першым*, рухацца *другой*, зайсці *трэцім*; з парадкавымі лічэбнікамі ў форме творнага склону, множнага ліку: параз'язджаліся *першымі*, разышліся *другімі*.

Неабходна заўважыць, што часцей за ўсё цяжкасці і памылкі ў выкарыстанні словазлучэнняў “дзеясловаў руху + залежны кампанент” узнікаюць у канструкцыях з прыназоўнікавым кіраваннем. Самая распаўсюджаная памылка ў выбары склонавай формы залежнага назоўніка ў словазлучэннях з прыназоўнікам *па*. Вялікая колькасць памылак у выкарыстанні дзеяслоўных словазлучэнняў з прыназоўнікам *па* тлумачыцца тым, што выбар склонавай формы назоўніка залежыць ад сэнсавых адносін, якія выражаюцца ў словазлучэнні. Напрыклад, пры выражэнні *прасторавых* адносін залежны назоўнік стаіць у форме *меснага склону* пры абазначэнні месца, уздоўж якога адбываецца рух: *ісці па калідоры*, *прайсці па мосце*, *брысці па беразе*, *бегчы па краі*. Форма *давальнага склону* залежнага назоўніка ўжываецца ў словазлучэннях, у якіх галоўны кампанент выражаны дзеясловам руху, перамяшчэння ў прастору, а залежны кампанент называе напрамак руху, перамяшчэння: *накіроўвацца па маршруту*, *ісці па следу*, *па сонцу*, *па цячэнню*. Параўнайце: *ісці па сонцы* – значыць ісці па месцы, дзе свеціць сонца. Пры выражэнні *часавых* адносін форма *меснага склону* залежнага назоўніка абазначае працэс, з'яву, пасля якіх адбываецца дзеянне ў часе, выражанае дзеясловам руху: *прыехаць па вясне* (пасля вясны), *прыйсці па дажджы* (пасля дажджу), а формы *давальнага склону* – з'яву, працэс, у

час якіх адбываецца рух: *прыйсці на дажджу, на марозу, на холаду* (у час дажджу, марозу, холаду). У некаторых выпадках памылка робіцца пад уплывам рускай мовы: ужываецца прыназоўнік, які выкарыстоўваецца ў аналагічным словазлучэнні ў рускай мове, напрыклад: рус. *ходить под окнами* – бел. *хадзіць паўз вокны* (а не *хадзіць пад вокнамі*). Адсутнасць выражаных схем кіравання дзеясловаў руху, іх здольнасць кіраваць пэўнай колькасцю слоў, абумоўленай лексічным значэннем дзеясловаў, адрозненні ў граматычнай будове беларускіх і рускіх словазлучэнняў з прыназоўнікавым і безпрыназоўнікавым кіраваннем, якія служаць для выражэння аднолькавых семантыка-сіntaxічных адносін, – гэта асноўныя прычыны цяжкасцей і памылак у выкарыстанні лексічнай і граматычнай спалучальнасці дзеясловаў руху. Часцей за ўсё цяжкасці і памылкі ўзнікаюць пры выбары склонавай формы залежнага кампанента словазлучэння і выкарыстанні прыназоўніка.

Для папярэджання памылак у маўленні вучняў пачатковых класаў у лексічнай і граматычнай спалучальнасці дзеясловаў руху неабходна бездакорнае валоданне настаўнікам моўнага матэрыялу; паступовая сістэматычная, мэтанакіраваная праца па спалучальнасці дзеясловаў руху; увядзенне практыкаванняў, накіраваных на практычнае авалоданне вучнямі пачатковых класаў нормаў спалучальнасці слоў увогуле і дзеясловаў руху ў прыватнасці.

У **першым класе** мэтазгодна ўзбагачаць слоўнікавы запас вучняў дзеясловамі руху, называючы іх.

У **другім класе** вучням можна даць наступныя практыкаванні:

- з прапанаваных слоў выпісаць тыя, якія перадаюць рух асобы: а) *блудзіць, адыходзіць, цячэ, падкрадаецца, едзе, ляціць, крочыць, ідзе, наступае, спускаецца*; б) *даехаць, прайсці, закрычаць, бегаць, апускацца, заўважаць, пакрочыць, дайсці, зірнуць*;
- дапоўніць сказы словамі, якія перадаюць рух асобы: Зося ... да Славы кожны дзень. Добрую гадзіну ... я між травы і кустоў. Дзядуля сабрўся, апрануўся і павольна ... у лес;
- скласці сказы са словамі, якія перадаюць рух асобы: *адскочыць, падкрасіся, блукаць*;
- растлумачыць сэнс дадзенага слова: *брысці (ісці павольна, з цяжкасцю перастаўляючы ногі, цягнуцца), дайсці (ідучы ў пэўным накірунку, дасягнуць якога-небудзь месца)*.

У **трэцім класе** можна прапанаваць наступныя практыкаванні:

- да дзеясловаў падабраць словы, якія адказваюць на пытанні куды? адкуль? як? калі? а) куды? *ад'ехаць, брысці, падбегчы, пайсці*; б) адкуль? *прыйсці, прыехаць*; в) калі? *разысціся, параз'язджацца, ад'ехаць, падысці*; г) як? *рухацца, аб'ехаць, крочыць*;
- спісаць, у назоўніках замест кропак дапісаць патрэбны канчатак, да назоўнікаў паставіць пытанне: Яны *ішлі* аранжарэ..., *ішлі* тым самым запушчаным парк... Бацька *абагнуў* сядзіб... між ярыны і жытніх хваль;

- падабраць да дзеясловаў назоўнікі, да назоўнікаў паставіць пытанне і абзначыць канчаткі: У Мінск яны *ехалі* цэлую Каб *дабрацца* да школы, Пятрусю трэба было *ісці* ...;
- перакласці сказы з рускай мовы на беларускую: *Астап пошел впереди группы людей. Чтобы не идти улицей, где можно было встретить немецкий патруль, Анна свернула с дороги и зашагала полем, потом огородом;*
- перакласці словазлучэнні з рускай мовы на беларускую: *приезжать каждое воскресенье, бродит много времени, приходит каждый день, выйти огородами;*
- далучыць да дзеяслова назоўнікі;
- скласці з прапанаванымі словамі сказы: *абабегчы ... , дайсці ... , пацягнуцца ... , перабегчы ... , пераехаць ... , аб'ехаць ... , крочыць ... ;*
- аднавіць дэфармаваны сказ: *Кожная, ночь, прыязджаць, хто-небудзь, у, лагерь, партизанскі. Мы, сцэжка, блукаць, блукаць, лясная, і інш.*

У **чацвёртым класе** могуць быць прапанаваны наступныя практыкаванні:

- паставіць назоўнік у патрэбным склоне: *адбарабаниць тры (кіламетр), пакрыць (дыстанцыя), пайсці (двор), крочыць (дарога);*
- паставіць пытанне ад дзеяслова да назоўніка і вызначыць склон назоўніка: *пайсці двар... , прыязджаць кожнага ранк... ;*
- падабраць па пытаннях назоўнікі і запісаць іх у патрэбным склоне: *абабегчы (што?), мінуць (што?);*
- выпісаць са сказаў словазлучэнні “дзеяслоў руху + назоўнік”, абзначыць склон назоўніка: *Лыжнік пакрыў двухкіламетровую дыстанцыю за дзесяць хвілін Міхалка мінуў сяло і выйшаў у поле;*
- скласці словазлучэнні з дзеясловамі: *дайсці, папрыязджаць, перабрацца;*
- прачытаць словазлучэнні, вызначыць склон назоўніка, скласці з гэтымі словазлучэннямі сказы: *блукалі дарогай, выйшлі агародамі;*
- аб'яднаць словы ў словазлучэнні, скласці і запісаць сказы: *пераехаць, перайсці, перабегчы – дарога, луг, сквер; блукаць, абысці, аб'ехаць – возера, вёска, гадзіна;*
- вызначыць у сказах словазлучэнне “дзеяслоў + назоўнік”, вызначыць час, лік, асобу дзеяслова і склон залежнага назоўніка;
- са словазлучэннямі “дзеяслоў + прыслоўе” скласці сказы: *разысціся, прайсці, перабегчы – пехатою, позна, далей; падбегчы, перамясціцца, паразыходзіцца – улева, зацемна, насустрач і інш.*

Праца над спалучальнасцю вельмі важная ў навучальным працэсе, яе трэба праводзіць на ўроках мовы і літаратурнага чытання пастаянна, паслядоўна і мэтанакіравана. Толькі ў гэтым выпадку гэтая праца будзе садзейнічаць развіццю звязнага маўлення вучняў пачатковых класаў.

Праблема развіцця беларускамоўнай асобы асабліва актуальная для нашай краіны. Паколькі дзяржаўнымі мовамі ў РБ з'яўляюцца беларуская і

руская мовы і працэс моўнай адукацыі адбываецца ва ўмовах білінгвізму, узнікае праблема фарміравання білінгвальнай асобы. Але нягледзячы на тое, што ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі абавязковымі з'яўляюцца дзве дзяржаўныя мовы, ступень валодання імі ў навучэнцаў істотна адрозніваецца. Гэта, безумоўна, звязана са слаба выражаным беларускамоўным асяроддзем, і менавіта школа, у першую чаргу, сёння адказвае на пытанні, выкліканыя такой сітуацыяй: як навучыць дзяцей абедзвюма дзяржаўнымі мовамі, у якой ступені дзеці павінны авалодаць беларускай мовай за час навучання ў школе, як навучыць іх карыстацца дзвюма блізкароднаснымі мовамі ў аднолькавай ступені добра. Пошукам адказаў на ўсе гэтыя пытанні займаюцца і лінгвісты, і вучоныя-лінгвадыдакты, і педагогі.

РЕПОЗИТОРИЙ